

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ В ХОТИНІ В 1713-1718 РОКАХ

Анотація: огляд передумов будівництва фортеці Хотин на початку XVIII ст. Значна увага приділяється особливостям будівництва фортеці на кордоні Османської імперії.

Ключові слова: Прутський похід 1711 року; Хотинська райя; фортифікація; турецька фортеця Хотин.

У 1710 році між Московським царством та Отаманською Портою розпочалась війна. Союзником Московії став молдавський господар Димітріє Кантемір (1710-1711), що у квітні 1711 року через представника уклав у м. Луцьку угоду з царем Петром I про перехід Молдавського князівства під протегування Московії.

Передумовою московсько-турецької війни 1710-1713 років було те, що після першого безславно-го походу на Азов 1695 року Петро I, за порадою свого старшого наставника-вчителя – українського гетьмана Івана Мазепи, створює в Воронежі адміралтейство, мобілізує близько трьох десятків тисяч суднобудівників і до весни 1696 року будує на верфях Воронежа, села Преображенського (під Москвою), Брянська, Сокольська та Козлова Азовський морський флот. «...Въ 10 почти месяцьвъ на рекахъ, впадающихъ в Донъ, а изъ нѣго въ Азовское море, сооружена была такая флотилія, какая и у старыхъ при-морскихъ державъ вѣками только сооружается. Вдругъ покрыли Азовское море военные корабли, галеры, бригантини, галіоты и другія морскія суда, и ихъ считалось до 700, въ такой странѣ, которая о мореходстве прежде и понятія не имѣла... (рис. 1).

Мастера же были выписаны изъ иностранныхъ морскихъ державъ, а паче изъ Голландіи. Походъ къ Азову открытъ весною 1696 года...

А Гетманъ Мазепа, со вѣмъ Малоросійскимъ войскомъ, составлялъ обсерваціонный корпусъ на степяхъ Крымскихъ и наблюдалъ, чтобы Ханъ Крымскій, съ своими Ордами, не напалъ въ тылъ арміи подъ Азовомъ, и онъ многія такія покушенія Татарскія отвращалъ с успѣхомъ» [4].

Вже 27 травня 1696 цар вводить цей флот в Азовське море, блокує судами турецьку фортецю Азов поблизу гирла Дону і змушує 18 липня 1696 року її капітулювати.

Переговори в Константинополі про мир між Москвою і Османською Портою тривали дуже довго – з листопада 1699 по червень 1700 року. 3 (14) липня 1700 року було укладено мир на 30 років, за яким Азов і новозбудовані Петром містечка – Таганрог, Павловське місто, Міус – залишилися за Москвою. Від домагань на Керч Московія відмовилася. Договір забезпечив нейтралітет Туреччини і дозволив Петру I вступити в Північну війну.

Після перемоги Московії в Полтавській битві 1709 року Османська імперія була зорієнтована на збереження миру. Але небезпека подальшого швидкого зростання могутності Московського царства в ході Північної війни, з перспективою втручання в справи Високої Порти, а також сильний дипломатичний тиск з боку шведського короля Карла XII, короля Польщі Станіслава Лещинського та французького короля Людовіка XIV Бурбона, змусили Порту до початку воєнних дій проти Росії [7].

Ще однією передумовою початку війни було те, що після поразки в Полтавській битві 1709 року шведський король Карл XII сховався у володіннях Османської імперії – у м. Бендери [6]. Петро I уклав договір з Туреччиною про видворення Карла XII з турецької території, проте настрої при дворі султана змінилися – шведському королю дозволили залишитися і створювати загрозу південному кордоні Московії за допомогою частини українського козацтва і кримських татар. Домагаючись висилки Карла XII, Петро I став погрожувати війною Туреччині, але у відповідь 20 листопада 1710 року султан сам оголосив війну Московії [6]. Та слід припустити, що дійсною причиною війни було захоплення Московією Азова у 1696 році і поява її флоту в Азовському морі.

Війна з боку Туреччини обмежилася зимовим набігом кримських татар, васалів Османської імперії, на територію України. Петро I, спираючись на допомогу правителів Валахії і Молдавії, вирішив зробити похід до Дунаю (рис. 2), де сподівався підняти на боротьбу з турками християнських васалів Оттоман-

ської імперії. Військові дії почалися навесні 1711 року. Московські війська рушили в район Дністра і Пруту, Петро I сам перебував при діючій армії.

Прутський похід 1711 року став головною подією московсько-турецької війни 1710-1713 років. Московська армія, якою командував номінально Б. П. Шереметьєв, а фактично сам цар Петро, потрапила в скрутне становище на березі р. Прут в районі містечка Стенілешть, опинившись в оточенні турецько-татарського війська, що чисельно перевершувало її. Турками командував великий візир Балтаджі Мегмед-паша, татарське військо очолював кримський хан Девлет II Герай.

Війна закінчилася Прутським миром. 23 липня 1711 року договір був підписаний, скріплений печатками та відправлений з турецького табору до Петра I, і вже о 6 годині вечора московська армія в бойовому порядку з розпущеними прапорами і барабанним боєм виступила до Ясс. Турки навіть виділили свою кавалерію, нібито, для захисту московської армії від розбійницьких набігів татар, а швидше за все для того щоб мати повну впевненість у виконанні договору Москвою.

Головним підсумком невдалого Прутського походу стала втрата Московією виходу до Азовського моря і недавно побудованого південного флоту. Азов був зданий османам у повній цілості і навіть з 60 гарматами. Між Черкаськом і Азовом не можна було будувати нових фортець. Також Московія зобов'язалася вивести війська з території Речі Посполитої і не втручатися в її справи. Султан зажадав, щоб московські війська були виведені з Польщі в термін і щоб цар не в'їжджав туди навіть без війська.

Заборонялося будь-яке втручання Московії в справи правобережних козаків, що фактично, ставило Запорізьку Січ під юрисдикцію султана.

13 серпня 1711 року московська армія, виходячи з Молдавії, перетнула Дністер в Могилеві, закінчивши Прутський похід.

Зі спогадів датчанина Расмуса Ереба (секретаря Ю. Юля) про московські війська на підході до Дністра: «Солдати почорніли від спраги і голоду. Почорнілі і вмираючі від голоду люди лежали незліченними по дорозі, і ніхто не міг допомогти ближньому або врятувати його, так як у всіх було порівну, тобто ні в кого нічого не було» [6].

Так закінчився Прутський похід. Слід зауважити, що потрапивши в безвихідну ситуацію, оточений турецькими військами, Петро I перший здався туркам в полон, а потім принижений відкупився від нього. Цей історичний факт Росія сором'язливо приховує [6]. З того часу і аж до самої смерті Петра I відносини Москви з Османською Портою були мирними.

Також, відповідно до умов Прутського мирного договору фортеця Хотин та її територія була забраною в Богдана [8, с. 13] і повністю перейшла під владу османів. Це було зроблено, ймовірно, через зраду господаря Д. Кантеміра, який з 1000 молдавських бояр утік до Московії, де отримав княжий титул та великі наділи землі. Відтоді в Молдавському князівстві правили впливові константинопольські родини греків-фанаріотів, головною функцією яких був збір данини султану Османської імперії [6].

З огляду на те, що Поділля з Кам'янцем та іншими фортецями за Карловицьким миром 1699 року були повернуті Речі Посполитій, – турки змушені були відійти за Дністер. Тому турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [1, с. 111].

У 1712 році в Хотині дислокувався турецький гарнізон, а навесні 1713 року до Хотина прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді-паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію названого міста [13, с. 13-14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [1, с. 111].

У липні 1713 р. «... більше 100 тис. людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто на Дністрі» [5, с. 10].

У 1715 р. турки цілковито перебрали владу на території Хотинщини, зробивши перепис сіл та населення, створили Хотинське нахіс. Через те, що османи називали місцеве немусульманське населення словом «райяти», Хотинське нахіс найчастіше називали Хотинською райєю.

Великі зони навколо фортець були закріплені за ними і перетворені в мілітаризовані регіони – райї, які отримали відповідні назви – Аккерманська райя, Кілійська райя та ін. Функціональне значення рай складалося в превентивного захисту фортець на випадок військових дій, забезпеченні їх гарнізонів провіантом, фуражем і необхідної робочою силою для будівництва укріплень, транспорту та ін. [3, с. 122].

Порта збудувала у Валахії і Молдавії ряд нових фортець з райями, вибираючи для них військово-стратегічні, економічні, торгово-транспортні центри – Хотин, Тігіна (Бендери), Білгород (Аккерман), Ізмаїл, Рені, Кілія, Оршова, Сілістрія, Северин, Турна, Журжа, Браїла та ін. [16, с. 7]. Таким чином,

ланцюг турецьких райя з фортецями тісним кільцем охопив дунайські князівства, виконуючи основну військово-політичну функцію – контроль над залежними територіями, захист кордонів від нападів з боку сусідніх держав, створення форпостів для агресії.

Будучи військовими територіально-адміністративними одиницями, райї перебували на військовому положенні як мілітаризовані прикордонні території і були безпосередньо підпорядковані військовим силам Туреччини. Комендантами фортець і райя назначались паші (генерали) з гарнізонами в 2-3 бунчуки яничарів і сіпаг, а також оборонною артилерією (близько 200 гармат). Паші були наділені необмеженою владою [3, с. 122].

Отож, у 1715 році Хотинський цинут був перетворений в райю, очолювану пашею. Хотинська райя була включена до складу Сілістрійського (Добруджа) пашалика (генералітету) і безпосередньо підпорядковувалася сілістрійському паші [10, с. 201-207].

Турецькі прикордонні фортеці, які входили в Сілістрійско-Очаківський еялет Османської імперії (такі як Кілія, Азов, Перекоп, Очаків, Акерман, Бендери, Гаджібей, Кінбурн, Ізмаїл), використовувалися як місця розташування турецьких гарнізонів, військові склади і опорні пункти для подальших наступів [2, с. 84]. Відповідно Хотинська райя стала межувати з Польщею, Сороцьким, Яським, Дорогойським і Чернівецьким цинутами Молдавії. На території Хотинської райї від р. Кігур до р. Рокитна були проведені військово-демаркаційні і фортифікаційні роботи [11].

Отже, у 1715 році «...були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа-ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто під супроводом господаря М. Маврокордата, з допомогою молдован розпочав реконструкцію та розбудував Хотин» [8, с. 14]. У державному османському архіві зберігається реєстраційна книга, яка складається з 11 аркушів і датується 1715 р. У ній йдеться про надання матеріальної і фінансової допомоги, та про те, що за указом султана Ахмеда III для будівництва та реконструкції Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та ін. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [8, с. 14].

Саме на цей час припадає чергова реконструкція Хотинського замку. Тоді відбулась відбудова деяких частин замку, втрачених, ймовірно, у 1674-1675 роках, коли він зазнав значних руйнувань через те, що турецька адміністрація видала наказ уряду Молдавського князівства про знищення фортець на своїй території. Воевода Димитрашку Кантакуціно отримав розпорядження знищити такі фортеці як «... Нямц, Сучава та Хотин» [9, с. 78]. Що стосується Хотинського замку, то наказ, відданий Кьопрюлю Фазил Ахмедом-пашею, було виконано. Як розповідає літописець Нікульче, мури було обкладено вибухівкою та обсипано порохом для рушниць, внаслідок чого «фортеця полетіла в повітря» [9, с. 79]. Вибухами було зруйновано частину східного та західного прясел фортечних мурів. Значного руйнування зазнала південна частина фортеці разом з південним пряслом мурів, майже повністю були знищені: Південно-східна, Південна та Південно-західна башти.

Мабуть у 1712-1715 роках, розширивши Хотинський замок знову в південному напрямку, турки збудували нову Південну башту, через яку здійснювався вхід до замку, та нове південне прясло оборонних мурів. Тоді вони відновили, на місці втраченої, Південно-західну башту, що збереглась до наших днів, залишивши Південно-східну в поруйнованому стані. Доля Південної башти до цього часу невідома.

Впродовж 1713-1718 років, одночасно з останньою значною реконструкцією Хотинського замку, турки збудували Нову фортецю бастионного типу, східна куртина якої мала спільний об'єм з південним пряслом оборонних мурів замку, перетворивши його в цитадель. Це було зроблено для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту. До 1718 року навколо Хотинського замку з'явилися нові зовнішні кам'яно-земляні укріплення – бастіони з куртинами та брамами, рови з кам'яними ескарпами, насипані гласіси та валганги. Прольоти між опорами колишнього кам'яного в'їзного мосту XV-XVI ст. було закладено і утворено ескарпову стіну нового укріплення, а замок (цитадель) став виконувати функції арсеналу та використовуватися для зберігання боєприпасів та провіанту.

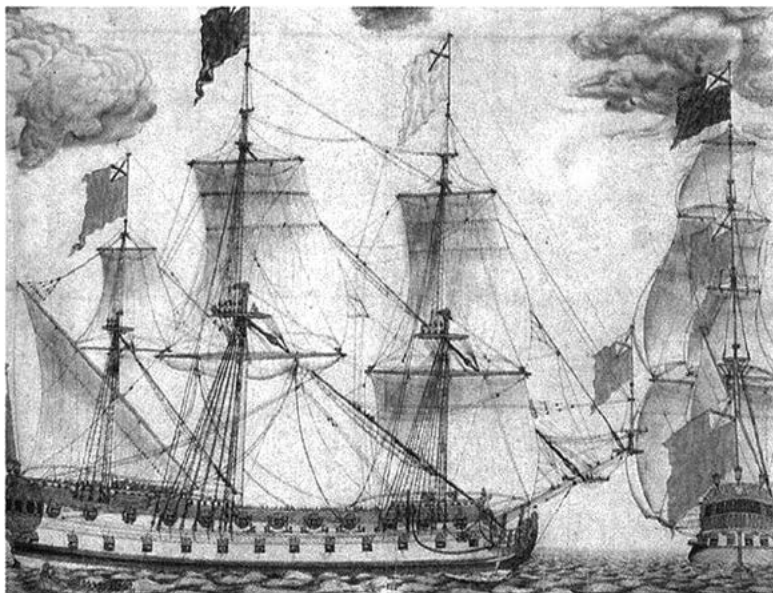
Нова фортеця складалася з семи артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури і турові мерлони та чотири укріплені брами: Константинопольську (Бендерську), Тимішоарську (Яську), Водяну (Подільську) і Потайну (Кам'янецьку) й башти: Східну та Башту над потоком. Бастіони, башти та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9-12 м. По всьому периметру з боку поля Нову фортецю оточував сухий ескарповий рів шириною біля 24 м. Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Яська) брами мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку. Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама (рис. 3).

Нова турецька фортеця, споруджена на південь, захід та північ від замку (цитаделі), мала розміри 250×1200 м та розташована уздовж правого берега р. Дністер. Східна ескарпова стіна Нової фортеці між замком та Кам'янецькою брамою (відповідно до іконографічних джерел) була завершена кам'яними зубцями (мерлонами), що мали прорізи для бійниць. Кут цієї ділянки ескарпової стіни зі сторони замку був укріплений Східною круглою баштою, що, ймовірно, разом з береговою батареєю фланкувала своїм вогнем підступи до фортеці з боку р. Дністер. Башта над потоком була призначена для оборони підступів до Яської брами.

Таким чином, у 1713-1715 рр. відбулася остання реконструкція Хотинського замку, а до 1718 року навколо нього турки збудували Нову кам'яно-земляну фортецю бастионного типу.

Список використаних джерел та літератури

1. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
2. Игнатъева А. В. Казикермен – турецкая крепость второй половины XVII в. на границе крымского ханства / А. В. Игнатъев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 10 (48), ч. III. – С. 83-86. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/editions/3.html>
3. Кожолянюк Г. Хотинщина и Хотинская крепость в войнах второй половины XVIII – начала XIX в. / Г. Кожолянюк // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 122.
4. Конисский Г. История русовъ или Малой Россіи / Г. Конисский. – М.: Въ Университетской типографии, 1846 – 266 с.
5. Мисько Ю.В., Буйновська Є.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – С. 10.
6. Прутський похід Петра I – 1711 [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.характерництво-спас.укр/ru/
7. Станіславський В. В. Прутський похід 1711 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Prutskij_pokhid_1711
8. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 13-14.
9. Туранли Ф. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників / Ф. Туранли // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 74-83.
10. Nistor I. Istoria Basarabiei / I. Nistor. – Cernăuți, 1923. – P. 90-92; Războiul ruso-turc din 1806–1812 și pierderea Basarabiei. – Cernăuți, 1938. – P. 7.
11. Werenka D. Bukowinians Entstehen und Aufbluhen, Maria Theresias Zeit. Bd.1. 1772-1775 / D. Werenka. – Wien, 1892. – S. 147; Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 6. / J. Hammer. – Pesth, 1836. – S. 580.

Рис. 1. 8-гарматний лінкор «Гото Предестинация» – «Gotto praedestinatio» (Божье предвидение) – флагман Азовского флоту. Спущений на воду 27 квітня (8 травня) 1700 року на Воронежській верфі. Акварель картографа Пітера Бергмана 1700-го року.

Рис. 2. Карта Прутського походу Петра I.

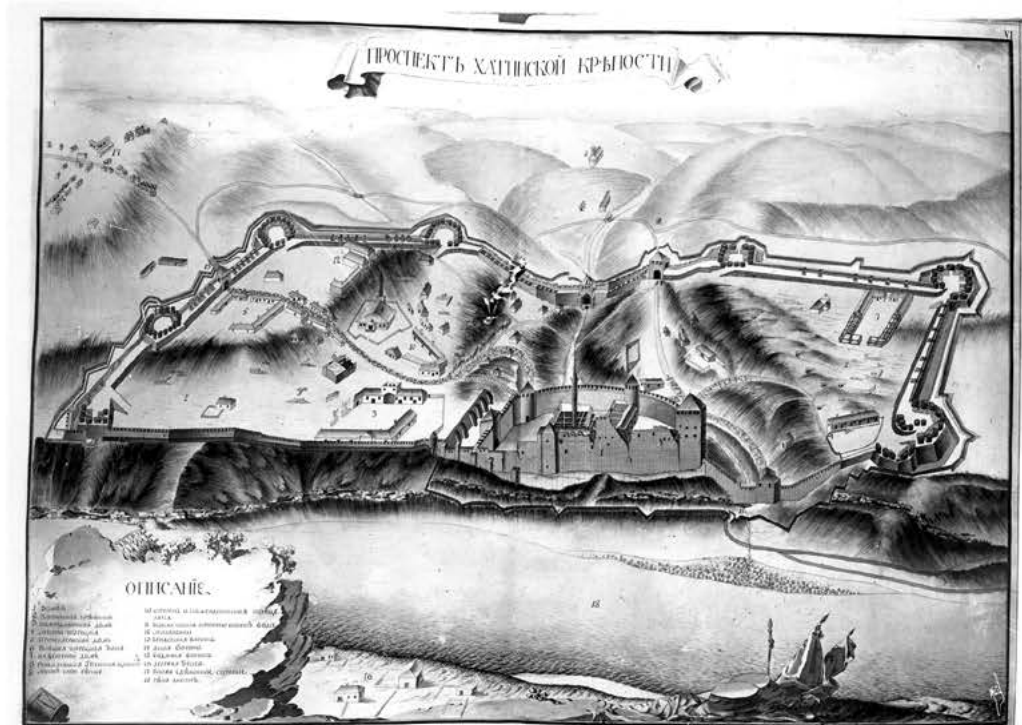

Рис. 3. Проспектъ Хатинской крѣпости.